Chap- 6

षष्ठोऽध्यायः

(रामायणे धर्मतत्त्वाऽध्ययनात्मकः)

६.१. रामायणे धर्मस्वरूपम् । २५४–२५५

(क) वाल्मीकेः धर्मविषयिकी अवधारणा । २५६–२७४

(ख) रामायणे वर्णितधर्मसन्दर्भाः । (काण्डक्रमानुसारेण) २७५–२८२

६.२. रामायणस्य धर्मतुलना । २८३

(क) वेदरामायणयोः धर्मः । २८४–२९१

(ख) स्मृतिरामायणयोः धर्मः । २९२–३०४

(षष्ठोऽध्यायः)

६.१. "रामायणे धर्मस्वरुपम्"

वैदिकसंस्कृत्यां चत्वारः पुरुषार्थाः प्रोक्ताः –धर्मार्थकाममोक्षाः । तेषु प्रथमो पुरुषार्थोऽस्ति धर्मः । तद्धर्मस्य पूर्तये अन्यानि शास्त्राण्यपि सहायकानि भवन्ति । धर्मशास्त्रेषु यथा को धर्मः ? कथम् आचरणीयः ? कुत्र समासः ? कुत्र व्यासः ? इत्यादिविषयान् आधृत्य चर्चा विहिताऽस्ति । विषयाणामेषां वर्णनं धर्मशास्त्रातिरिक्तं पुराणेष्वपि प्राप्यते । तत्र पुराणेश्वपि धर्मस्य तावत्त्येवावश्यकता महत्ता च स्वीकृता अस्ति यावति स्मृत्यादिधर्मशास्त्रेषु । अतो ग्रन्थैरेतैः धर्मः एतावान् विस्तृततया परिपुष्टतया प्रामाणिकतया च प्रस्तुतः; कारणं धर्मस्य गणना चतुर्षु पुरुषार्थेषु प्रथमपुरुषार्थत्वेन भवति । स्मृतिकारैः धर्मस्य ये नैकाः भेदाः प्रदर्शिताः, तान् धर्मस्य भेदान् ध्यानपथे नयामश्चेत् मानवस्य जीवने जायमानाः सर्वाः क्रियाः तस्मिन् समाहिताः भवन्ति । तदानीं गत्वा मनुष्यः प्रथमपुरुषार्थस्य प्राप्तिं कर्तुमर्हति । प्रश्नोऽस्ति अत्र यत् वाल्मीकिरामायणे धर्मस्य स्वरुपं किमस्तीति ? तर्हि यदा वाल्मीकिरामायणस्य अध्ययनं कुर्मस्तदा प्रारम्भे एव महर्षिवाल्मीकिना लिखितं यत्–

कोऽन्वस्मिन् साम्प्रतं लोके गुणवान् कश्च वीर्यवान् ।

धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः ॥[१]

---

१. वा०रा० बाल०/१/२

रामायणे वाल्मीकिः तपःस्वाध्यायनिरतं मुनिवरश्रेष्ठं नारदं पृच्छति , यत् अस्मिन् लोके को गुणवान्, वीर्यवान्, कृतज्ञः, सत्यवक्ता तथा च धर्मज्ञोऽस्ति यस्याऽहं चरित्रं लिखेयम् ? प्रश्नस्यास्योत्तरं स्वयं रामायणे एव प्राप्यते –

"रामो विग्रहवान् धर्मः साधुः सत्यपराक्रमः ।

राजा सर्वस्य लोकस्य देवानामिव वासवः ॥[१]

अर्थात् श्रीरामो धर्मस्य मूर्तिमान् स्वरुपोऽस्ति । स साधुः सत्य पराक्रमी चास्ति । यथा इन्द्रः सर्वदेवानाम् अधिपतिः, तद्वदेव श्रीरामोऽपिसम्पूर्णजगतः राजाऽस्ति ।

अनेनेदं सिद्धयति यत् **"कोऽन्वस्मिन् साम्प्रतं लोके"** इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरे **"रामो विग्रहवान् धर्मः"** इत्युत्तरत्वात् अनयोः संगतिः वाल्मीकिरामायणे भवत्येव । अर्थात् भगवन्तं रामं साक्षाद् धर्मस्वरुपत्वात् समाजः स्वीकुर्वन्ति । भगवता रामेण आजीवनं यत्किमपि कार्यं निष्पादितं तत् सर्वं धर्माधारितमेवासीत् । वाल्मीकिरामायणे अधिकांशपात्राणि वेदविहितपुराणसमाहितधर्मशास्त्रसूचित–धर्मद्योतकानि सन्ति । समस्तं रामायणमेव साक्षाद् धर्मग्रन्थः वर्तते । मम विचारानुसारं यथा आदिकाव्यत्वेन रामायणमस्ति तद्वदेव आदिधर्मकाव्यत्वेनाऽपि रामायणमेव भवेत् । अतो वाल्मीकेः धर्मविषयिकी अवधारणा इत्यस्मिन् विषये इदानीं विचारं कुर्मः ।

---

१. वा०रा०३/३७/१३

(क) "वाल्मीकेः धर्मविषयिकी अवधारणा"

वाल्मीकिरामायणं यथातु चरित्रमहाकाव्यमस्ति । किन्तु अनेन चरित्रमहाकाव्यमाध्यमेन महर्षिवाल्मीकिना मानवीयतत्त्वान्यस्मान् पुरतः प्रस्तुतानि सन्ति । तानि सर्वाण्यपि तत्त्वानि धर्मपोषकानि सन्ति । अतो वाल्मीकिरामायणे यत् धर्मस्वरुपं विद्यते तत् पूर्णतया वैदिकसंस्कृतिं परिपालयति पोषयति च । तत् स्वरुपं धर्मपरिभाषाऽऽधारेण धर्मशास्त्रद्वारा कथितं वर्णितञ्चाऽस्ति । तत् धर्मस्वरुपं पुराणेषु वर्णितधार्मिकचित्रणादीन् समाधत्य सम्पुर्णरुपेण सनातनसंस्कृत्या समृद्धं परिपुष्टं च प्रतीयते । एतस्योदाहरणानि रामायणे नैकेषु स्थानेषु मिलन्ति । पूर्वम् इत्यस्यमिन् विषये विशदी चर्चा कृताऽस्ति तथापि संक्षेपेण अत्र प्रस्तूयते । यथा–

महर्षि प्राचेतसो वैदिकधर्मस्य श्रेयसाधनत्वं, वेदानाम् अखण्डितं प्रामाण्यं च लोकम् अवगमयितुमेव श्रीमद्रामायणमहाकाव्यम् अस्माकं पुरतः प्रस्तुतवानस्ति । वेदानाम् अखण्डितप्रामाण्यस्य हेतुमपि स सत्यमेव निर्दिष्टवान् । महर्षिवाल्मीकिः रामायणे सर्वत्र सत्य–धर्मयोः महिमानम् अगासीत् ।

साधरणतया जना विचारयन्ति यत् धर्मपालने सत्यस्य तथा सत्यपालने न धर्मस्य प्रामुख्यम् । अत एव स्वे–स्वे निष्ठावन्तो जना अपि असत्यभाषणे संकोचं न अनुभवन्ति । तद्वदेव सत्यनिष्ठजनाः सत्यपालने न धर्मस्य उल्लङ्घनेऽपि संकोचं कुर्वन्ति । इदं तावत्सत्यधर्मयोस्तेषां यथावदनवगममेव । तथ्यमिदं भगवान् वाल्मीकिः सर्वत्र घोषितवान् । श्रीरामद्वारा जाबालिमतखण्डनावसरे रामायणकविरिदं तथ्यं प्रस्तौति –

"सत्यमेव धर्मः"

"सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये धर्मस्सदाश्रितः ।
सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम् ॥
ऋषयश्चैव देवाश्च सत्यमेव हि मेनिरे ।
सत्यवादी च लोकेऽस्मिन् परं गच्छतिचाक्षयम् ॥[१]"

इदमनेन स्पष्टं भवति यत् वेदोक्तो धर्मो यो दान–याग–होम–तपादिरुपः स सत्यपालनेन सार्थको भवति । वेदस्य धर्मे यद् अखण्डितं प्रामाण्यं तदपि सत्यमूलकमेव । सृष्टि–स्थिति–लयकारक ईश्वरोऽपि सत्यस्वरुप एव । धर्मोऽपि सदा सत्याऽश्रितो भवति । असत्यमूलको धर्माभास एव, न तु धर्मः । धर्मस्याधारभूतत्वेन ईश्वररुपत्वेन च सत्यस्याऽयं महिमा वेदप्रतिपादितः । सत्यस्य विषये न मतभेदो दृश्यते । ऋषय एव न, अपितु स्वर्गाधिष्ठिताः देवा अपि सत्यस्य महिमानं निर्द्वन्द्वं स्वीकृतवन्तः । सत्यस्य सत्यमूलकधर्मस्य सेवनेन मनुष्यो यदक्षरं परतत्त्वं प्राप्नोति तेन सह सायुज्यं यातीति वैदिकमतम् ।

सत्यस्य व्रतमिदं न केवलं व्यक्तिगतजीवने एवाऽपितु सामाजिके पारिवारिके च जीवने राजनीत्यामापि परिपाल्यं भवति । अत एव भगवान् श्रीरामो भणति । यथा–

१. वाल्मीकिरामायणम् सर्ग–१०९

"सत्यमेवानृशंसंच राजवृत्तं सनातन ।

तस्मात्सत्यात्मकं राज्यं सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः ॥[१]"

श्रीरामः राज्यशासने सत्यस्य उपेक्षया जायमानम् अनर्थमपि निर्दिशन् वदति–

"कामवृत्तोन्वयं लोकः कृत्स्नस्समुपवर्तते ।

यद्वृतास्सन्ति राजानस्तद्वृत्तास्सन्ति हि प्रजाः ॥[२]"

वेदाः मानवजीवनस्य परमं प्रयोजनं सत्योपलब्धिरेव निर्दिशन्ति । ज्ञान–विज्ञानयोः मुख्यं प्रयोजनमपि सत्योपलब्धिरेव ।

सृष्ट्यारम्भात् समस्तविश्वेऽस्मिन् सत्योपलब्ध्यर्थमेव मानवोऽन्विष्यन्नुपगतः । न केवलम् आध्यात्मिकशास्त्राणामेवाऽयं प्रयत्नः, किन्तु भौतिकशास्त्राणामपि । इदं सत्यव्रतं मानवस्त्रिकरणैर्यदा पालयितुं शक्नोति तदा अस्मिल्लोके परलोके च कृतकृत्यो भवति । सत्यस्य पालनेन धर्माचरणेन च जगति सुख–शान्ती प्रतिष्ठिते भवतः । सत्य–धर्मयोः पालनेन मनुष्यस्स्वं चित्तं निर्मलं कर्तुं शक्नोति । अत एव रामायणमिदं स्पष्टम् उद्घोषयति यत्–

"सत्यधर्माभिरक्तानां नास्ति मृत्युकृतं भयम् ॥[३]"

(मनुष्यैः सत्य–धर्मयोः पालनेन मृत्युकृतं भयम् अपरारयितुं शक्यते ।)

---

१. वाल्मीकिरामायणम् २/१०८/१०
२. वाल्मीकिरामायणम् २/१०८/९
३. वाल्मीकिरामायणम् ६/४६/३४

मानवसमाजस्य सुव्यस्थायै धर्मपालनमनिवार्यं भवति । यत्र जनाः स्व-स्व धर्मं न पालयन्ति, स समाजः शाश्वतं विनाशं प्राप्नोति । अत एव धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठादायक इति वेदोपदिष्टः । लोके जन्मप्राप्त्यनन्तरं सर्वेणाऽपि मनुष्येण विविधाः धर्माः पालनीया भवन्ति । स यस्मिन् परिवारे संजातस्तस्य परिवारस्य विषये, यस्मिन्देशे समुत्पन्नस्तस्य विषये, येतु जना स्तस्मिन्निर्भरा स्तेषां विषये, येन शासनेन तस्य लोके सुस्थितिः कल्पिता, तस्य राज्यशासनस्य [सर्वकारस्य] विषये च, सर्वेणापि मनुष्येण, स्व-स्वधर्मः सत्यनिष्ठया पालनीयो भवति । यदि काऽपि स्वस्य विषये नियतानां कर्तव्यानां पालनविषये छलमथवाऽलसतां करोति, तदा समाजस्याथवा परिवारस्य नोचेद्देशस्यैव तस्य कारणान्महति हानिर्भवति । अत एव रामेण सर्वेणापि मनुष्येण स्वपरिवारस्य, देशस्य, समाजस्य च विषये, यानि-यानि कर्माणि कर्तव्यत्वेन शास्त्रेण प्रतिपादितानि, तेषां पालनविषये, जागरुकेण, निष्ठावता च भवितव्यमिति मुक्तस्वरेण उद्घोषितम् ।

यदा स्वमाता कौसल्या, वनाय प्रवजितं रामं, वृध्दं, पतिं परित्यज्याऽनुगन्तुमिच्छति, तदा, स महात्मा, तस्यै, पुत्रगार्धिन्यै देव्यै दशरथस्य पुत्रत्वेन स्वधर्मं, पत्नीत्वेन च तस्याः स्वं धर्मं ज्ञापयन् वदति -

"कौटुम्बिकधर्मः"

"त्वया मया च वैदेह्या लक्ष्मणेन सुमित्रया ।

पितुर्नियोगे स्थातव्यमेष धर्मस्सनातनः ॥[१]

---

१. वाल्मीकिरामायणम् २/२१/४८-४९

"पुत्रधर्मः"

'नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं समतिक्रमितुं मम ।

प्रसादये त्वां शिरसा गन्तुमिच्छाम्यहं वनम् ॥

"नाऽहं धर्ममपूर्वं तं प्रतिकूलं प्रवर्तये ।

पूर्वैरयमभिप्रेतो गतो मार्गोऽनुगम्यते ॥[1]

"शिष्यधर्मः"

गुरोर्विषये शिष्येण तदाज्ञापालानरूपोऽयं धर्मः यथाऽवश्यं पालनीयः तं ताटकावधम् आज्ञापयतो विश्वामित्रास्य पुरतो ज्ञापयन् वदति : –

"सोऽहं पितुर्वचः श्रुत्वा शासनाद् ब्रह्मवादिनः ।

करिष्यामि न संदेहस्ताटकवधमुत्तमम् ॥

"गोब्राह्मण हितार्थाय देशस्य च हिताय च ।

तव चैवाऽप्रमेयस्य वचनं कर्तुमुद्यतः ॥[2]

अत्र ध्यातव्यं यद् भगवान् रामस्तटकावधं न केवलं गुरुशासनरूपमेव मत्त्वाऽकरोत्, परंतु तस्मिन् वधे गोब्राह्मणहितं देशस्य च हितम् अपि अपश्यत् ।

---

१. वाल्मीकिरामायणम् २/२१/३०–३१

२. वाल्मीकिरामायणम् १/२६/४–५

उपरोक्तश्लोकं गो–ब्राह्मणहितकरणे, देशस्य च हितकरणे च क्षत्रियेण निरन्तरं यत्नवता भवितव्यमिति च सूचयति ।

“भ्रातृधर्मः पुत्रधर्मश्च”

सेनया सह चित्रकूटं रामं नेतुम् आगच्छन्तं भरतं दृष्ट्वा तस्मिन् किल्बिषं विशङ्क्य तं सपरिवारं जिघांसन्तं लक्ष्मणं वारयता रामेण भ्रातृणां पितुश्च विषये सर्वेणापि जनेन कथं वर्तितव्यमिति विषयं निरूपयता उक्तं यथा : -

“ पितुस्सत्यं प्रतिश्रुत्य हत्वा भरतमाहवे ।
किं करिष्यामि राज्येन सापवादेन लक्ष्मण ॥
“यद् द्रव्यं बान्धवानां वा मित्राणां वा क्षये भवेत् ।
नाऽहं तत्प्रतिगृह्णीयां भक्षान्विषकृतानिव ॥
“ धर्ममर्थं च कामं च पृथिवीं चापि लक्ष्मण ।
राज्यमप्यहमिच्छामि सत्येनायुधमालभे ॥
“ यद्विना भरतं त्वां च शत्रुघ्नं वापि मानद ।
भवेन्मम सुख किंचिद्भस्म तत्कुरुतां शिखी ॥
“कथंनु पुत्राः पितरं हन्युः कस्यांचिदापदि ।
भ्रातावा भ्रातरं हन्यात्सौमित्रे प्राणमात्मनः ॥
“यदि राज्यस्य हेतोस्त्वमिमां वाचं प्रभाषसे ।

वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्यमस्मै प्रदीयताम् ॥[१]

नूनमनेन भ्रातॄणां मध्ये यः पारस्परिको विश्वासः, पारस्परिकं च सौभ्रात्रमपेक्षितं तत्तु साधु निरुपितम् । अपरश्चायं विशेषोऽत्रोपलक्षितः यत् धर्मस्य पुरतो राज्यस्याऽथवा संपदो न किमपि महत्वमिति । अमुमेव विषयं प्रकटयन् भगवान् श्रीराम अस्मिन्नेव संदर्भे वदति ।

"पत्युः धर्मः"

पत्युः पत्न्या विषये यो धर्मोऽनुसरणीयस्तं निरूपयन् देव्यै सीतायै श्रीरामः कथयति : -

" यत्सृष्टाऽसि मया सार्ध्दं वनवासाय मैथिलि ।
न विहातुं मया शक्या प्रीतिरात्मवता यथा ॥
धर्मस्तु गजनासोरु सद्भिराचरितः पुरा ।
तं चाहमनुवर्तिष्ये यथा सूर्यं सुवर्चला ॥
न खल्वहं न गच्छेयं वन जनकनंदिनि ।
वचनं तन्नयति मां पितुस्सत्योपबृंहितं ॥[२]"

"पारिवारिकधर्मः"

पारिवारिके धर्मे यथा माता- पित्रोरनुशासनस्य पालनमावश्यकम्, यथाच तद्भक्तिस्सर्वेषां पारिवारिकाणां जनानां विहिता, तथैव सामाजिके धर्मे गुरु,

१ . वाल्मीकिरामायणम् (२/९७/३-६ ; ८-१६=१७)
२. वाल्मीकिरामायणम् २/३०/२९-३१

वृद्धादीनामादरः तेषु भक्तिश्च कर्तव्या भवति । यत्र समाजे गुरुषु वृद्धेषु च आदरः न भवति, स समाजो विकासं कर्तुं न प्रभवति । इदमेव तथ्यं प्रकटयञ्छीरामः कथयति : –

"अस्याधीनं कथं दैवं प्रकारैरभिराद्ध्यते ।

स्वाधीनं समतिक्रम्य मातरं पितरं गुरुम् ॥

"यत्र त्रयं त्रयो लोकाः पवित्रं तत्समं भुवि ।

नाऽन्यदस्ति शुभापांगे तेनेदमभिराद्ध्यते ॥[1]

स्व–स्वधर्मपालनविषये सर्वेणापि जनेन जगरूकेण भवितव्यम् । स्वयं प्रमादतोऽपि, नाऽधर्म मनो निदध्यात् । अधर्मस्य वृध्दिमपि नोपेक्षेत । यदि जना अधर्मस्योपेक्षां कुर्युस्तर्हि, सोऽधर्मरूपो विषस्समाजरूपं शरीरमेव प्रसृत्या चिराऽदेव तद्विनाशयेत् । अत एव, रामो, वनगोचरस्सन्नपि ऋषीनकारणं हिसतां राक्षसानां वधं प्रतिजानन् कथयति :

"तपस्विनो रणे शत्रून्हन्तुमिच्छामि राक्षसान् ।

पश्यन्तु वीर्यमृषयस्सभ्रातुर्मे तपोधनाः ॥[2]

१. वाल्मीकिरामायणम् २/३०/३३–३४
२. वाल्मीकिरामायणम् ३/६/२५

“क्षत्रियधर्मः”

ऋषिणां रक्षणाय रामो महताऽन्देन, स्वप्राणपरित्यागं कर्तुमपि निरंतरं संन्नद्धो वर्नतेस्म । यथा स महात्मा ऋषिणां पालानार्थं समर्पितजीवितस्तथा आर्तानामभयदानेऽपि । अत एव साधूनामुपकारज्ञस्तथाऽऽर्तानां संश्रयश्चऽभिहितः । नूनमिदं शरणागतत्राणरूपं कार्यं भारतीयानामौदार्यस्य भूतदयायाश्च निदर्शनं करोति । विशिष्य भारतीयाः क्षत्रियास्स्वप्राणान् एवं संपदः,स्वं राज्यं किं बहुना स्वंजीवनमेव प्रत्यर्प्य शरणागतत्राणं कृतवन्तः । भगवाञ्छ्रीरामश्शरणागतानाम् अभयदानरूपं कार्यं स्वसनातनं व्रतमेव मन्यते स्म ।

अत एव विभीषणस्याऽभयदानसंदर्भे स महात्मा स्वमिदं महत्तरं व्रतं सुग्रीवस्य प्रतिबोधयन् कथयति : –

“बध्दाञ्जलिपुटं दीनं याचन्तं शरणागतं ।

न हन्यादानृशंस्यार्थमपि शत्रुं परंतप ॥

आर्तो वा यदि वा दृप्तः परेषां शरणं गतः ।

अरिः प्राणान्यपरित्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना ॥

एष दोषो महानत्र प्रपन्नान्नामरक्षणे ।

अस्वर्ग्यं चाऽयशस्यं च बलवीर्यविनाशनम् ॥[१]”

---

१. वाल्मीकिरामायणम् (६/१८/२७–२८–३१)

एवं साधारणतः शरणागतरक्षणरूपधर्मस्य परिपालनाऽऽवश्यकता, तस्याऽपालनेन प्रत्यवायं चोद्भाव्य अस्मिन् विषये स्वस्य निर्णयं प्रकटयञ्छ्रीरामो कथयति –

"सकृदेव प्रपन्नाय तवाऽस्मीति च याचते ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्यतेद् व्रतं मम ॥
आनयैनं हरिश्रेष्ठ दत्तमस्याऽभयं मया ।
विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणस्स्वयम् ॥[१]"

" चारित्रिकधर्मः"

अस्मिन् संदर्भेऽस्माभिरिदं न विस्मर्तव्यं यत् यावन्मनुष्यो न सत्यनिष्ठो भवति, तावद् धर्मस्य पालने समर्थो न भवति । धर्मस्य पालने यथा सत्यनिष्ठाऽपेक्षिता तथा शील–चरित्रयो निर्माणमप्यावश्यकं भवति । यः शीलविहीनो दुश्चारित्रश्च भवति स धर्मं यथावत् पालयितुं समर्थो न भवति । शील–चारित्रविहीनसमाजो अस्मिन् लोके चिरप्रतिष्ठां न गच्छति । तस्य प्रत्यक्षमुदाहरणं राक्षससमाज एव । रामायणेऽत एव सर्वत्र शीलचारित्रयोरावश्यक्ताया उद्घोषः कृतः । यदा कोपि मनुष्यः शील–चारित्रसंपन्नो भवति तदा सर्वेपि सद्गुणाः स्वत एव तस्मिन्नवसरं प्राप्य निवासं कुर्वन्ति । शील–चारित्रविहीनजनस्य सर्वेपि सद्गुणास्तप्तवालुकासु जलबिन्दुसदृशं क्रमशो विनष्टा भवन्ति । महर्षीणामादरस्य गौरवस्य च हेतुस्तेषां शीलचारित्र संपन्नत्वमेवासीत् । यतस्ते – शील–

१. वाल्मीकिरामायणम् ६/१८/३३–३४

चारित्रसंपन्ना अत एव धार्मिकाश्च बभूवु: । सिद्धन्तोऽयं सर्वत्राऽव्यभिचरितो दृष्ट: । सीतारामौ द्वावपि स्व–स्वशीलचारित्रयो रक्षण विषये सततं जागरूकावास्तामत एव, तावुभौ स्व–स्वधर्ममपि दृढनिष्ठया पालयितुं शक्तवन्तौ ।

एतदर्थं सीता–रामयोरुभयो: शील–चारित्रयोर्गानं आदिकविना सर्वत्र मुक्तकण्ठेन कृतम् । मारीचो रावणाय **रामस्य गुणान्** वर्णयन् गदति । यथा –

" नच पित्रा परित्यक्तो नाऽमर्याद: कथंचन ।
न लुब्धो न च दु:शीलो नचक्षत्रियपांसन: ॥
नच धर्मगुणैर्हीन: कौसल्यानंदवर्धन: ।
नच तीक्ष्णो हि भूतानां सर्वभूतहिते रत: ॥
न राम: कर्कशस्तात नाऽविद्वान्नाऽजितेंद्रिय: ।
अनृतं दु:श्रुतंचैव न रामे वक्तुमर्हसि ॥
रामो विग्रहवान्धर्मस्साधुस्सत्यपराक्रम: ।
राजा सर्वस्य लोकस्य देवानामिव वासव: ॥[१]"

रामदूतहनूमाञ्छ्रीरामस्य गुणान् निरूपयन् देव्यै सीतायै भणति : –

" रक्षिता जीवलोकस्य स्वजनस्य च रक्षिता ।
रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य धर्मस्य च परंतप: ॥[२]

१. वाल्मीकिरामायणम् (३/३७/८–९११–१३)
२. वाल्मीकिरामायणम् ५/३५/१०

देव्याः सीतायाः शीलम् अभिनन्दयन् वदति : –

"इमान्तु **शीलसंपन्नां** द्रष्टुमिच्छति राघवः ॥[१]"

<u>श्रीरामः शील–चारित्रविष्यकं स्वं मतमुद्घाटयन् जाबालिमिदं कथयति</u> । यथा–

निर्मर्यादस्तु पुरुषः पापाचार समन्वितः ।
मानं न लभते सत्सु भिन्नचारित्रदर्शनः ॥
कुलीनमकुलीनं वा वीरं पुरुषमानिनम् ।
चारित्रमेव व्याख्याति शुचिं वा यदिवाऽशुचिम् ॥
कश्चेतयानः पुरुषः कार्याकार्य विलक्षणः ।
बहूमन्येत मां लोके दुर्वृत्तं लोकदूषणम् ॥
कस्य यास्याम्यहं वृत्तं केन वा स्वर्गमाप्नुयाम् ।
अनया वर्तमानोऽहं वृत्त्या हीनप्रतिज्ञया ॥[२]

यः शीलचारित्रसंपन्नो भवति स एव, सत्यव्रतं तत्प्रतिष्ठितं सर्वविधं धर्मं च यथावत्पालयितुं शक्नोति । यः शील–चारित्रविरहितः स स्वमात्मानं लोकं च वंचयित्वा स्वमात्मानं देशं च यातयति ।नूनं सत्य–धर्मयोः पालनेन महत्तरं कल्याणं भवति । सत्यस्य मनसा, वचसा, कर्मणा च पालनेन मनः शुध्धं भवति । तादृशे शुध्दमनसि जायमानाः संकल्पाः लोककल्याणाय आत्मकल्याणाय च भवति । शुध्दचित्तमेव स्वधर्मपालने निश्चलं संदेहरहितं च भवति । शुध्दमनसा भगवत्साक्षात्कारं कर्तुं शक्यते । मानसशुद्ध्या मनुष्यः संसारबंधनेभ्यो विमुक्तो भवति । शुध्दचित्तेनैव मनुष्यः स्वधर्मं यथावत्पालयित्वा सर्वविधस्य श्रेयसो भाजनं

१. वाल्मीकिरामायणम् ५/१६/२२
२. वाल्मीकिरामायणम् (२/१०९/३–४–७–८)

भवति । य अशुध्दचित्तो भवति स नाऽस्मिल्लोके परत्राऽपि शान्तिं न प्राप्नोति । यस्य मानसं स्वार्थवासनाभिर्युक्तं स नोभयलोकयोः सुखं प्राप्तुमर्हति । अत एव श्रीकृष्णोऽर्जुनं उपदिशन् कथयति : –

"कर्तव्यरुपधर्मः"

" युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबद्ध्यते ॥[1]

यः कर्तव्यदृष्ट्या धर्मम् आचरति सैव नैष्ठिकीं शांतिमाप्नोति । यस्य चित्तं अशुध्दं कामवासनाभिः कलुषितं च भवति, स स्वार्थभावेन धर्ममाचरति येन, स बध्दः सन् विनाशं प्राप्नोति ॥

लोक–परलोकयो श्रेयोऽभिलषता मनुष्येण इहपरलोकसाधको धर्मः निष्ठापूर्वकं अनुष्ठेयो भवति । यः स्वार्थवशाद् धर्मं त्यजति स स्वस्य आत्मानं स्वस्य परिवारं, स्वस्य समाजं च विनाशयति । अत एव आदिकविः रामस्य गुणान् वर्णयन् हनूमन्तम् इदम् अवाचयत् । यथा–

" सत्य –धर्मरतः श्रीमान् ।[2]"

---

१. श्रीमद् भगवद् गीता ५/१२
२. वाल्मीकिरामायणम् ५/३५/२१

रामायणे श्रीरामः स्वामनन्यां सत्यनिष्ठां पदे पदे उदघोषयतीति द्रष्टुं शक्यते । तस्मिन् काले प्रतिज्ञायाः कियत्महत्त्वमासीत् इत्यस्य उदाहरण रामस्य वचनेनानेन ज्ञायते । यथा–

"संश्रुत्य नच शक्ष्यामि जीवमानः प्रतिश्रावं ।

मुनीनामन्यथा कर्तुं सत्यमिष्टं हि मे सदा ॥[१]"

मुनीनां पुरतः कृता प्रतिज्ञा मम जीविते नाऽन्यथा कर्तुं प्रभवामि । सत्यस्य पालनं मह्यम् अतिप्रियमस्ति ।

"अधर्मस्य तिरस्कारः"

अथाऽसत्यवदनेन यथोभयलोकहानिर्भवतीति विषयं श्रीराम स्स्पष्टीकुर्वन्निदं वदति :

"उद्विजंते यथा सर्पान्नरादनृतवादिनः ।

धर्मस्सत्यं परो लोके मूलं सर्वस्य चोच्यते ॥

असत्यसंधस्य सतश्चलस्याऽस्थिरचेतसः ।

नैव देवा न पितरः प्रतीच्छंतीति नः श्रुतम् ॥[२]"

असत्यवक्तुः जना तथैव बिभ्यति यथा सर्पात् । संसारे सत्यमेव चरमोत्कर्षस्तथा सर्वेषाम् मूलमपि सत्यमेव । असत्यवक्तृणाम् हव्यं पितरः न स्वीकुर्वन्तीत्यस्माभिः श्रुतमस्ति ।

वाल्मीकिः **सुन्दरकाण्डे** अधर्माऽचरणेन उत्पद्यमानं विनाशं बोधयन् तत् तत् पात्रमुखेन कथयति । यथा–

---

१. वाल्मीकिरामायणम् ३/१०/१७

२. वाल्मीकिरामायणम् २/१०९/१२-१८

"**महोत्पातो अधर्मात्तु भविष्यति** हि सांप्रतम् ।

नैते धर्मं विजानंति राक्षसाः पिशिताशनाः ॥[१]"

(इदानीं अधर्माद् एव महान् उत्पातः भविष्यति, कारणं एते मांसभक्षिणः राक्षसाः स्वल्पमपि धर्मं न जानन्ति ।)

युद्धकाण्डे माल्यवान् रावणं स्वम् अधर्मम् अवगमयन बोधयति । यथा –

"स प्रमादात् प्रवृध्दस्तेऽधर्मोऽहिर्ग्रसते हि नः ।

विवर्धयति पक्षं च सुराणां सुरभावनः ॥[२]"

तव प्रमादात् वर्धितोऽहिः अस्मान् निगलयितुं इच्छति तथा देवताभिः पालितो धर्मस्तस्यपक्षं वर्धयति ।

युद्धकाण्डे **माल्यवानेन** धर्माऽधर्मयोः सुन्दरं चित्रणं प्रस्तुतमस्ति । स रावणं सन्धिं कर्तुं प्रयतितवान्, किन्तु रावणस्तु रावण एव, तस्य का वार्ता !

युद्धकाण्डे माल्यवानस्य धर्माऽधर्मयोर्विषये सुन्दरं निरुपणम् । यथा–

"असृजद् भगवान् पक्षौ द्वावेव हि पितामहः ।

सुराणामसुराणां च धर्माधर्मौ तदाश्रयौ ॥

धर्मो हि श्रूयते पक्ष अमराणां महात्मनाम् ।

अधर्मो रक्षसां पक्षो ह्यसुराणां च राक्षस ॥

---

१. वाल्मीकिरामायणम् ५/२६/३४

२. वाल्मीकिरामायणम् ६/३५/१६

धर्मो वै ग्रसतेऽधर्मं यदा कृतमभूद् युगम् ।

अधर्मो ग्रसते धर्मं यदा तिष्यः प्रवर्तते ॥[१]"

"दुश्चरित्रस्य तिरस्कारः"

मारीचः रामस्य गुणप्रभावान् निरूपयित्वा रावणं राजधर्मं बोधयन् दुश्चरित्रतायाः परिणामस्वरूपविनाशं दर्शयति । यथा–

"त्वद्विधः कामवृत्तो हि दुःशीःलः पापमंत्रितः ।

आत्मानं स्वजनं राष्ट्रं स राजा हन्ति दुर्मतिः ॥[२]"

यो राजा त्वादृशो दुराचारी, स्वेच्छाचारी, पापपूर्णविचारी तथा दुर्बुद्धिः भवति, स स्वस्य तथा स्वसजनानामेव न अपितु समस्तराष्ट्रस्य विनाशं करोति ।

देवी सीताऽपि रावणस्य आनयं निन्दन्ती कथयति :

"अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् ।

समृद्धानि विनश्यन्ति राष्ट्राणि नगराणि च ॥[३]"

यस्य मानसम् अपवित्रं तथा सदुपदेशैर्वञ्चितं भवति, तादृश अन्यायीराज्ञः शासने समृद्धशालीराज्यानि नगराणि च नष्टानि भवन्ति ।

---

१. वाल्मीकिरामायणम् ६/३५/१२–१४

२. वाल्मीकिरामायणम् ३/३८/७

३. वाल्मीकिरामायणम् ५/२१/११

"शील-चारित्र्योः गुणगानम्"

देव्याः सीतायाः शील-चारित्रे प्रशंसन् आञ्जनेयः वानरेभ्य वर्णयति । यथा-

"सफलो राघवोद्योगः सुग्रीवस्य च सम्भ्रमः ।
शीलमासाद्य सीताया मम च प्रीणितं मनः ॥
आर्यायाः सदृशं शीलं सीतायाः प्लवगर्षभाः ।
तपसा धारयेल्लोकान् क्रुद्धा वा निर्दहेदपि ॥[१]"

कपिवराः ! श्रीरामस्य उद्योगः सुग्रीवस्य उत्साहश्च सफलतां प्राप्तौ । सीताया उत्तमशीलस्वभावेन (पातिव्रत्येन) अत्यन्तं सन्तुष्टोऽहम् ।

वानरशिरोमणयः ! यस्याः नार्यः शील-स्वभावः आर्यासीता समं भविष्यति, सा स्वतपसा सम्पूर्णलोकं धर्तुमर्हति वा कुपितायां सत्यां लोकत्रयं ज्वालयितुं शक्नोति ।

सर्वस्यां लङ्कायां प्रदग्धायामपि सीताया अदहनवार्तां श्रुत्वा आञ्जनेयः स्वमन्सीत्थं कथयति : -

"नहि धर्मात्मनस्तस्य भार्याममिततेजसः ।
स्वचारित्राभिगुप्तां तां स्प्रष्टुमर्हति पावकः ॥
"तपसा सत्यवाक्येन अनन्यत्वाच्च भर्तरि ।
असौ विनिर्दहेदग्निं न तामग्निः प्रधक्ष्यति ॥[२]"

---

१. वाल्मीकिरामायणम् ५/५९/२-३
२. वाल्मीकिरामायणम् (५/५६/२३-२८)

“धर्मस्यमूलाधारे सत्यं सत्यं केवलं सत्यम्”

धर्मस्य सत्यमूलकत्वं सकलश्रेयः प्रापकत्वमपि महर्षिवाल्मीकिः निर्द्वन्द्वं प्रदर्शितवान् । यथा–

“दत्तमिष्टं हुतं चैव तप्तानि च तपांसि च ।

वेदाः सत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात् सत्यपरो भवेत् ॥[१]”

अर्थात् दान–यज्ञ–होम–तपस्या–वेदादीनां सर्वेषाम् आधारः सत्यमेव । अतः सर्वैः सत्यपरायणो भवितव्यम् । वाल्मीकिरामायणे सत्यस्य महिमानं कृतमस्ति । कारणं धर्मस्य आधारः सत्यमेवाऽस्ति । यदि मूले सत्यं न स्यात् तर्हि को धर्मः ? उक्तञ्च कविना अयोध्याकाण्डे सत्यस्य महिमायाम् –

“सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये धर्मः सदाश्रितः ।

सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम् ॥[२]”

लोके सत्यमेवेश्वरोऽस्ति । सदा सर्वदा सत्यस्याधारेणैव धर्मः तिष्ठति । सत्यमेव सर्वस्य मूलं वर्तते । सत्यात् परं नाऽस्ति किमपि पदम् ।

नैतावदेव अपितु उक्तं रामायणे यत् मनुष्यः सत्येन अक्षरस्थानं प्राप्नोति यथा– **“सत्यवादी हि लोकेऽस्मिन् परं गच्छति चाक्षयम् ।[३]”**

१. वाल्मीकिरामायणम् २/१०९/१४
२. वाल्मीकिरामायणम् २/१०९/१३
३. वाल्मीकिरामायणम् २/१०९/११

महर्षिवाल्मीकिः सर्वानपि मानवदेहधारिणः स्व–स्वधर्मेण कृत्स्नमिदं वसुधातलं स्वर्गुतुल्यं कर्तुं मनुष्यं स्वर्गस्थदेवताभ्योपि स्पृहणीयञ्च कर्तुं रामायणस्य विविधधर्माधिष्ठितपात्राणां चरित्रमाध्यमेन रामायण संहितया प्रेरितवान् । धर्मप्रतिपादकाः ग्रन्थास्तु बहवः सन्ति किन्तु समाजस्य अद्यावधि रामायणे यावच्छ्रद्धा दृश्यते नान्यत्र । श्रद्धायाः मूलं न केवलमादिकाव्यमेव अपितु तत्र आदर्शसमाजनिर्माणाय शिक्षणमस्ति । धर्मरहितः समाजो निश्चयेन विनश्यति तथा धर्मसहितः समाजः सर्वदा जयतीत्यस्य सुन्दरमुदाहरणं रामायणे एव दृश्यते ॥

(ख) रामायणे वर्णितधर्मसन्दर्भाः (काण्डक्रमानुसारेण)

रामायणस्य स्वरुपं, वाल्मीकेः धर्मविषयीक्यवधारणाञ्च वर्णयन् संक्षेपेण प्रत्येककाण्डस्थान् धर्मसन्दर्भान् विवृणे ।

रामायणस्य प्रत्येककाण्डस्य प्रत्येक प्रसङ्गे धर्माऽधर्मयोः शिक्षाऽस्ति। मानवसमाजस्य सुव्यस्थायै धर्मपालनमनिवार्यं भवति । यत्र जनाः स्व-स्व धर्मं न पालयन्ति, स समाजः शाश्वतं विनाशं प्राप्नोति । अत एव धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठादायक इति वेदोपदिष्टः । लोके जन्मप्राप्त्यनन्तरं सर्वेणाऽपि मनुष्येण विविधाः धर्माः पालनीया भवन्ति । स यस्मिन् परिवारे संजातस्तस्य परिवारस्य विषये, यस्मिन्देशे समुत्पन्नस्तस्य विषये, येतु जना स्तस्मिन्निर्भरा स्तेषां विषये, येन शासनेन तस्य लोके सुस्थितिः कल्पिता, तस्य राज्यशासनस्य [सर्वकारस्य] विषये च, सर्वेणापि मनुष्येण, स्व-स्वधर्मः सत्यनिष्ठया पालनीयो भवति । यदि काऽपि स्वस्य विषये नियतानां कर्तव्यानां पालनविषये छलमथवाऽलसतां करोति, तदा समाजस्याथवा परिवारस्य नोचेद्देशस्यैव तस्य कारणान्महति हानिर्भवति । अत एव सर्वेभ्यः मनुष्येभ्यः स्वपरिवारस्य, देशस्य, समाजस्य च विषये, यानि-यानि कर्माणि कर्तव्यत्वेन शास्त्रेण प्रतिपादितानि, तेषां पालनविषये, जागरुकेण, निष्ठावता च भवितव्यमिति मुक्तस्वरेण उद्घोषितमित्येव रामायणस्य सन्देशः ।

"दानं दया सतां पूजा व्यवहारेषु चार्जवम् ।
एष राम परो धर्मो रक्षणात् प्रेत्य चेह च ॥[१]

१. वाल्मीकिरामायणम् उत्तरकाण्डम् प्रक्षिप्तसर्ग-२/१०

(१) बालकाण्डे वर्णितधर्मसन्दर्भाः ।

बालकाण्डस्य तृतीयसर्गस्य अष्टमे श्लोके श्रीरामस्य गुणान् वर्णयन् महर्षिः लिखति –"कामार्थगुणसंयुक्तं धर्मार्थगुणविस्तरम् । समुद्रमिव रत्नाढ्यं सर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ यथा समुद्रः सर्वरत्नानां निधिरस्ति तथैव काव्यमिदं गुणालङ्कारध्वन्यादिभिः सम्पूरितमस्ति ।

षष्ठमसर्गस्य अष्टमे श्लोके अयोध्यावासीनां चारित्र्यं वर्णयन् मुनिः भणति– "कामी वा न कदर्यो वा नृशंसः पुरुषः क्वचित् । द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नाविद्वान् न च नास्तिकः ॥ अयोध्यायाम् न कुत्रचित् कामी, कृपणः, क्रूरः, मूर्खः न च नास्तिकः दृश्यते ।

अष्टादशसर्गस्य अष्टपञ्चाशते श्लोके दशरथस्य विश्वामित्रं प्रति आज्ञाकारितां वर्णयन् वाल्मीकिः गदति–"कर्ता चाहमशेषेण दैवतं हि भवान् मम । मम चायमनुप्राप्तो महानभ्युदयो द्विजः । तवागमनजः कृत्स्नो धर्मश्चानुत्तमो द्विजः ।

त्रयस्त्रिंशसर्गस्य अष्टमे श्लोके राजाकुशनाभः कन्यायाः धैर्यं प्रशंसयन् कथयति –

"क्षमा दानं क्षमा सत्यं क्षमा यज्ञाश्च पुत्रिकाः ।

क्षमा यशः क्षमा धर्मः क्षमायां विष्ठितं जगत् ॥"

(२) अयोध्याकाण्डे वर्णितधर्मसन्दर्भाः ।

अयोध्याकाण्डस्य द्वितीयसर्गस्य चत्वारिंशत्तमे श्लोके श्रीरामस्य राजोचित् गुणान् वर्णयन् आदिकविः भणति–"व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः । उत्सवेषु च सर्वेषु पितेव परितुष्यति ॥ नगरस्य जनानां दुःखे स्वयं दुःखम् अनुभवति । तथा नगरजनानाम् आनन्दे स्वयमपि सहभागी भवति ।

त्रयोदशसर्गस्य अष्टमे श्लोके राजादशरथस्य रामं प्रति स्नेहः–"अपुत्रेण मया पुत्रः श्रमेण महता महान् । रामो लब्धो महतेजाः स कथं त्यज्यते मया ॥ अर्थात् अहं तु पूर्वं पुत्रहीन आसीत् । महता प्रयत्नेन महातेजस्वीं महापुरुषं श्रीरामं पुत्ररुपे प्राप्तवान् । तं कथम् अहं त्यजामि ।

एकोनविंशसर्गस्य चतुर्विंशतितमे श्लोके कैकेयिद्वारा वनप्रेषणाय इच्छां ज्ञात्वा रामः कैकेयिं प्रति–"न न्यूनं मयि कैकेयि किंचिदाशंससे गुणान् । यद् राजानमवोचस्त्वं ममेश्वरतरा सती ॥ हे कैकेयि ! तव मयि सम्पूणाधिकारोऽस्ति । अहं त्वदीयां प्रत्येकाज्ञां पालयितुं शक्नोमि, तथाऽपि त्वं मां अनुक्त्वा वनगमनाय पितरमुक्तवती । अनेन ज्ञायते यत् त्वं मयि न कञ्चित् गुणान् पश्यति ।

श्रीरामस्य मनसि वनगमनात् पुर्वं धर्मसम्बन्धीतभावाः–

"धर्मो हि परमो लोके धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितम् ।

धर्मसंश्रितमप्येतत् पितुर्वचनमुत्तमम् ॥"

(३) अरण्यकाण्डे वर्णितधर्मसन्दर्भाः ।

अरण्यकाण्डस्य दशमसर्गस्य सप्तदशे श्लोके श्रीरामाय प्रतिज्ञायाः कियत् महत्वमिति प्रतिपादयनादिकविः लिखति–"संश्रुत्य च न शक्ष्यामि जीवमानः प्रतिश्रवम् । मुनीनामन्यथा कर्तुं सत्यमिष्टं हि मे सदा ॥ मुनीनां समक्षं प्रतिज्ञां कृत्वा इदानीम् अहं प्रतिज्ञां मिथ्यां कर्तुं नाऽर्हामि, कारणं सत्यस्य पालनं मह्यं सर्वदा रोचते ।

एकोनत्रिंशे सर्गे श्रीरामस्य खरं प्रति कर्मविषयकवचनानि–"लोभात् पापानि कुर्वाणः कामाद् वायो न बुध्यते । हृष्टः पश्यति तस्यान्तं ब्राह्मणी करकादिव । अपरञ्च अष्टमे श्लोके–

"अवश्यं लभते कर्ता फलं पापस्य कर्मणः ।"

अरण्यकाण्डस्य सप्तत्रिंशसर्गे मारीचः रावणं दुष्कृत्यात् निवारयितुं रामस्य गुणान् तथा रावणस्य दोषान् प्रकटयति । यथा–"न नूनं बुध्यसे रामं महावीर्यगुणोन्नतमम् । त्वद्विधः कामवृत्तो हि दुःशीलः पापमन्त्रितः । आत्मानं स्वजनं राष्ट्रं स राजा हन्ति दुर्मतिः । रामायणस्य सर्वाधिकं लोकप्रियं पदं मारीचो वदति । यथा–

"रामो विग्रहवान् धर्मः साधुः सत्यपराक्रमः ।
राजा सर्वस्य लोकस्य देवानामिव वासवः ॥"

(४) किष्किन्धाकाण्डे वर्णितधर्मसन्दर्भाः ।

काण्डेऽस्मिन् तृतीतसर्गस्य नवविंशतितमे श्लोके श्रीरामः हनुमतः भाषाकौशल्यं प्रशंसयन् –"नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् । बहु व्याहरतानेन न किञ्चिदपिशब्दितम् ॥ अविस्तरमसन्दिग्धमविलम्बितम् अव्यथम् । उरःस्थं कण्ठगं वाक्यं वर्तते मध्यमस्वरम् ॥ इत्यादिभिः श्लोकैः हनुमतः प्रशंसा विहिता ।

नवमसर्गस्य चत्वारिंशे श्लोके सुग्रीवः श्रीरामं प्रति–"दुःखितः सुखितो वापि सख्युर्नित्यं सखा गति ॥ मित्रं सुखे वा दुःखे सदा सहायं करोति ।

एकादशसर्गस्य सप्तपञ्चाशते श्लोके पर्यावरणं प्रति स्नेहं प्रदर्शयन् मतंगऋषेर्वचनमिदम्–"वनेऽस्मिन् मामके नित्यं पुत्रवत् परिरक्षिते ॥ इदं वनं पुत्रवत् अस्ति । अत मया वनमिदं सर्वदा रक्षितमस्ति ।

त्रयोविंशसर्गस्य द्वादशश्लोके तारायाः पतिवियोगे मार्मिकवचनानि– "पतिहीना तु या नारी कामं भवतु पुत्रिणी । धनधान्यसमृद्धापि विधवेत्युच्यते जनैः ॥ पुत्र,धनधान्यादियुक्ताऽपि नारी यदि पतिहीना अस्ति तर्हि विधवा कथ्यते ।

"उपकारेण वीरो हि प्रतीकारेण युज्यते ।

अकृतज्ञोऽप्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववतां मनः ॥"

(५) सुन्दरकाण्डे वर्णितधर्मसन्दर्भाः ।

सुन्दरकाण्डस्य वर्णनं वस्तुतः परमसुन्दरम् । काण्डेऽस्मिन् द्वादशसर्गस्य दशमश्लोके सीतायाः अन्वेषणावसरे हनुमान् उत्साहस्य महत्वं विचारयन्– "अनिर्वेदः श्रियो मूलमनिर्वेदः परं सुखम् । भूयस्तत्र विचेष्यामि न यत्र विचयः कृतः ॥ अर्थात् निरुत्साहो अभूत्वा उत्साहधारणमेव सम्पत्तेः मूलकारणम् अस्ति । उत्साह एव परमसुखस्य हेतुरस्ति । अतः पुनरहं तादृशस्थानेषु सीताया अन्वेषणं करिष्यामि यत्रान्वेषणं न जातम् ।

षोडशसर्गस्य षड्विंशतितमः श्लोकः नार्यः कृते पत्युः महत्वं प्रतिपादयति– "भर्ता नाम परं नार्याः शोभनं भूषणादपि । अर्थात् निश्चितमेव पतिः नार्यै आभूषणादपि परं शोभनं भवति ।

एकोनषष्टितमे सर्गे हनुमता स्त्रीणां शीलम् अभिलक्ष्य उच्यते–"आर्यायाः सदृशं शीलं सीतायाः प्लवगर्षभाः । तपसा धारयेल्लोकान् क्रुद्धा वा निर्दहेदपि ॥" अर्थात् यस्याः नार्यः शील–स्वभावः आर्या सीतासदृशः भविष्यति। सा स्वतपसा सम्पूर्णलोकान् धारयितुं शक्नोति । कुपितावस्थायां लोकत्रयं ज्वालयितुम् अर्हति ।

पञ्चपञ्चाशसर्गे हनुमान् क्रोधोपरि विजयस्य महत्त्वं सूचयति–

"धन्याः खलु महात्मानो ये बुद्ध्या कोपमुत्थितम् ।

निरुन्धन्ति महात्मानो दीपतमग्निमिवाम्भसा ॥"

(६) युद्धकाण्डे वर्णितधर्मसन्दर्भाः ।

युद्धकाण्डस्य द्वितीयसर्गे सुग्रीवः श्रीरामं उत्साहप्रदानाय इत्थं भणति – "निरुत्साहस्य दीनस्य शोकपर्याकुलात्मनः । सर्वार्था व्यवसीदन्ति व्यसनं चाधिगच्छति ॥ यः पुरुषः उत्साहशून्यः, दीनः, मनसा शोकेन व्याकुलश्च भवति, तस्य सर्वाणि कार्याणि निरर्थकानि भवन्ति तथा च विपत्सु पतति ।

दशमसर्गे विभीषणद्वारा सीताऽपहरणानन्तरं अपशकुनादिभिः लङ्काचित्रणम्– "यदाप्रभृति वैदेही सम्प्राप्तेह परंतप । तदाप्रभृति दृश्यन्ते निमित्तान्य शुभानि नः ॥ गवां पयांसि स्कन्नानि विमदा वरकुञ्जरा । दीनमश्वाः प्रहेषन्ते नवग्रासाभिनन्दिनः ॥

अत्र ध्यातव्यम् अस्ति यत् रावणः बलात् न केवलं वैदेह्या एव अपितु कयाऽपि नार्या सह भोगं कर्तुं न शक्तः । ब्रह्मणः शापेन स विवशः । यथा– अद्यप्रभृति यामन्यां बलान्नारीं गमिष्यसि । तदा ते शतधा मूर्धा फलिष्यति न संशयः ॥ इत्यहं तस्य शापस्य भीतः प्रसभमेव ताम् । नारोहये बलात् सीतां वैदेहीं शयने शुभे ॥ ब्रह्मणः शापानन्तरं रावणः भयं प्राप्तः ।

युद्धकाण्डस्य पञ्चत्रिंशसर्गः अतिमहत्वभूतः । अत्र माल्यवानस्य रावणं रोधयितुं परं प्रयत्नः । किन्तु स नाऽवरुद्धः ।

"धर्मो वै ग्रसतेऽधर्मं यदा कृतमभूद् युगम् ।

अधर्मो ग्रसते धर्मं यदा तिष्यः प्रवर्तते ॥

(७) उत्तरकाण्डे वर्णितधर्मसन्दर्भाः ।

उत्तरकाण्डस्य दशमे सर्गे धर्मासक्तानां कृते जगति किमपि दुर्लभं नास्तीति कथितम्–"नहि धर्माभिरक्तानां लोके किंचन दुर्लभम् । यः धर्मेऽअनुरक्तः तस्य कृते संसारे सर्वं सरलं भवति ।

रावणः महान् बलवान् आसीत् अत्र न कस्यचित् सन्देहः । किन्तु तस्य कुकर्मात् तस्य शक्तिः ह्रासत्वमुपगता । उक्तञ्च चतुर्विंशसर्गस्य द्वाविंशे श्लोके–"यस्मादेष परक्यासु रमते राक्षसाधमः । तस्माद् वै स्त्रीकृतैनैव वधं प्राप्स्यति दुर्मतिः ॥ पतिव्रताभिः साध्वीभिश्च प्रदत्तशापेन रावणस्य बलं निस्तेजं जातम् । अपरं दशाननस्य शिवभक्तिः तु जगविख्याता एव । स शिवस्य परमो भक्तः आसीत् ।

द्वात्रिंशसर्गस्य द्विचत्वारिंशे श्लोके–"यत्र यत्र च याति स्म रावणो राक्षसेश्वरः । जाम्बूनदमयं लिङ्गं तत्र तत्र स्म नीयते ॥ अयं रावणस्य सबलपक्षः यत् स यत्र यत्र गच्छति स्म तत्र तत्र सुवर्णमयं शिवलिङ्गं नयति स्म ।

पञ्चत्रिंशसर्गे वायोर्महत्त्वं प्रतिपादयन् वदति–"वायुः प्राणः सुखं वायुर्वायुः सर्वमिदं जगत् । वायुना सम्परित्यक्तं न सुखं विन्दते जगत् ॥ इदं जगत् वायुना सञ्चाल्यते । प्रक्षिप्तसर्गस्य श्लोकमिदं ध्यातव्यमावश्यकम्–

"धारणाद् धर्ममित्याहुर्धर्मेण विधृताः प्रजाः ।
यस्माद् धारयते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥

६.२. रामायणस्य धर्मतुलना

भारतीय समाजे अद्यापि यदि आचरणाय कस्यचित उदाहरणं दीयते तर्हि रामस्य एव कारणं तस्य जीवनं मानवसमाजाय प्रेरणास्पदं वर्तते ।

वाल्मीकिरामायणं जीवन–सभ्यता–संस्कृति–धर्म–आदर्श–चारित्र्य–नीति–व्यवहार–पवित्रता–दर्शन–शासन–मानवता–विचारपद्धति–मनोवृत्ति–गार्हस्थ्य–दाम्पत्यभाव–गौरव–स्वाभिमान–कर्तव्यादीनामनुपमविचारस्रोतोऽस्ति । प्रत्युत अस्मिन् महाकाव्ये इतोऽप्यधिकमस्ति । एतदेवकारणमस्ति यत् अस्य आदिकाव्यस्योपरि अनादिकालादेव प्राच्यभाषातत्त्वविदः, काव्यमर्मज्ञः, मनोविज्ञानशास्त्रिणः, दार्शनिकाः, वैज्ञानिकाः, कला–विशारदास्तथा योगिनः मुग्धाः सन्ति ।

वयं विद्मः यत् धर्मस्य सर्वप्रथमोल्लेखः वेदेष्वस्ति । तदनन्तरं वेदोत्तरकाले धर्मस्य विविधानि स्वरुपाणि समुपस्थितानि । तदनन्तरं स्मृतिकाले विशदतया धर्मस्य स्वरुपावबोधनमभूत् । उक्तञ्च–

"श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः।"

अपरं यदा धर्मविषयीकि चर्चा स्यात् तदा परमप्रमाणं तु वेदा एव भवन्ति । अतः रामायणस्य तुलना परमप्रमाणेनैव सह कर्तुमिच्छामि । यथा–

"वेदं गृहीत्वा यः कश्चिच्छास्त्रं चैवावमन्यते ।
स सद्यः पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥

(अत्रिसंहिता–११)

(क) "वेदरामायणयोः धर्मः"

नास्त्यत्र सन्देहो यत् "धर्म" शब्दस्य प्रथमोच्चारणं वेदातिरिक्तं स्यात्। संस्कृतसाहित्ये 'धर्म' शब्दस्य प्रथमप्रयोगो वेदेष्वभवदिति निर्विवादम् । सर्वप्रथमं ऋग्वेदस्य ऋचासु 'धमर्न्' शब्दो विशेषणत्वेन वा संज्ञारुपत्वेन षड्पञ्चाशत्(५६) वारं प्रयुक्तः । स्पष्टतः शब्दोऽयं 'धृ' धातुना निर्मितः, यस्य तात्पर्यमस्ति धारणं, आलम्बनं, पालनञ्च । ऋग्वेदस्य कासुचित् ऋचासु 'धर्म' शब्दः पुल्लिङ्गेऽपि प्रयुक्तः । यथा–

"पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम् ।[१]"

"इममञ्जस्पामुभये अकृण्वत धर्माणमग्निं विदथस्य साधनम् ।[२]"

"त्वे धर्माण आसते जुहूभिः सिञ्चतीरिव ।[३]"

स्थानाधिक्येषु 'धर्म' शब्दस्य प्रयोगो धार्मिकक्रियासंस्कारादिषु जातोऽस्ति । यथा–ऋग्वेदस्य १.२२.१८, ५.२६.६, ७.४३.२४, ९.६४.१ आदि स्थानेषु । ऋग्वेदस्य ऋचेयं उपर्युक्तकथनं प्रमाणयति–**"तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्"**।[४] तद्वदेव **"प्रथमा धर्मा"**(ऋग्वेद,३.१७.१) तथा **"सनता धर्माणि"**(ऋग्वेद,३.३.१) इत्यनयोरर्थः क्रमशः 'प्रथमाः विधयः' तथा 'प्राचीनाः विधयः' अस्ति । कुत्रचित् अस्यार्थः प्रकटः नाऽपि भवति ।

---

१. ऋग्वेद, (१.१८७.१)

२. ऋग्वेद, (१०.९२.२)

३. ऋग्वेद, (१०.२१.३)

४. ऋग्वेद, (१०.९०.१६)

यथा–**"आ प्रा रजांसि दिव्यानि पार्थिवा श्लोकं देवः कृणुते स्वाय धर्मणे ।**[1] **"धर्मणा मित्रा वरुणा विपश्चिता व्रता रक्षेथे असुरस्य मायया ।**[2] तथैव **"द्यावा–पृथिवी वरुणस्य धर्मणा विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा ।**[3] एवञ्च **"अचित्ती यत्तव धर्मा युयोपिम मा नस्तस्मादेनसो देव रीरिषः ।**[4] आदिषु 'धर्म' शब्दस्याऽर्थः 'निश्चितनियमः' (व्यवस्था वा सिद्धान्तः) अथवा 'आचरणनियमः' अस्ति । 'धर्म' शब्दस्य उपर्युक्तार्थः वाजसनेयी संहितायामपि प्राप्यते । एकस्मिन् स्थाने **"ध्रुवेण धर्मणा"** प्रयोगोऽपि मिलति ।

ऋग्वेदस्य बहवः मन्त्राः अथर्ववेदेऽपि प्राप्यन्ते ; यत्र 'धर्मन्' शब्दस्य प्रयोगः जातः । **अथर्ववेदे** 'धर्म' शब्दः **"धार्मिकक्रियासंस्कारैरर्जितगुण"** स्वरुपे प्रयुक्तोऽस्ति । यथा–

"ऋतं सत्यं तपो राष्ट्रं श्रमो धर्मश्च कर्म च ।

भूतं भविष्यदुच्छिष्टे वीर्यं लक्ष्मीर्बलं बले ॥[5]

ऐतरेयब्राह्मणग्रन्थे 'धर्म' शब्दः सकलधार्मिककर्तव्यार्थे प्रयुक्तः। **छान्दोग्योपनिषदि** धर्मस्यैकः महत्त्वपूर्णार्थः प्राप्यते, तदनुसारं धर्मस्य तिस्रः शाखाः सन्ति । यथा–**"त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एवेति द्वितीयो**

---

१. ऋग्वेद, (४.५३.३)

२. ऋग्वेद, (५.६३.७)

३. ऋग्वेद, (६.७०.१)

४. ऋग्वेद, (७,८९,५)

५. अथर्ववेद, (९.९.१७)

ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन् । सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति । (१) यज्ञ–अध्ययन–दान–गृहस्थधर्मः (२) तापसधर्मः (३) ब्रह्मचारित्वम् अर्थात् आचार्यस्य गृहे अन्तपर्यन्तं वासः । अत्र 'धर्म' शब्दः आश्रमाणां विलक्षणकर्तव्यानि सूचयति । इत्थं वक्तुं शक्यते यत् "धर्म"स्य स्वरुपं समयान्तरे परिवर्तनचक्रे परिवर्तितम् । किन्त्वन्तेऽयं "धर्म" मनुष्याणां विशेषाधिकाराणां, कर्तव्याणां, बन्धनानां, आर्यजात्याचार विधि–परिचायकस्य, वर्णाश्रमस्य च द्योतको जातः । **तैत्तिरीयोपनिषदि** छात्राणाङ्कृते यो "धर्म" शब्दः प्रयुक्तः स अस्मिनेवाऽर्थेऽस्ति यथा–**"सत्यं वद" "धर्मं चर"** इत्यादिः। **श्रीमद्भगवद्गीता**यामपि **"स्वधर्मे निधनं श्रेयः"** इत्यस्मिन् वाक्येऽपि 'धर्म' शब्दस्य अयमेवाऽर्थः ।

वैदिकऋषिभिः जीवितानां साध्यत्वेन चत्वारः पुरुषार्थारुपदिष्टाः, ते यथा धर्माऽर्थकाममोक्षरुपाः । मोक्षः परमपुरुषार्थः प्रतिपादितः, नतु साध्योऽपितु सिद्धः । शिष्टास्त्रयः साध्याः पुरुषार्थाः । तत्त्वदर्शिनः ऋषयः धर्मसहितार्थकामौ भोग्यत्वेनैव निर्दिष्टवन्तौ । अर्थकामौ केवलौ पतनस्य कारणत्वात् न अनुमतौ, कारणम् अर्थकामयोः सेवनेन मनुष्यः शीलचारित्राभ्यां हीनः सन् मनुष्यत्वं परित्यज्य पशुत्वम् उपगच्छति ।

वैदिकसंहितासु सत्यधर्मौ संस्कृत्या आधारस्थम्भत्वेन अनुमतौ । अतः सर्वत्र वैदिकवाङ्मये सत्यधर्मयोः महती प्रशंसा कृता वर्तते । सत्य–धर्मावुभावप्यन्योऽन्याश्रितौ स्तः। यः सत्यं वक्ति स एव धर्मं पालयितुं शक्नोति । यो धार्मिकः स एव सत्यपालनं करोतीत्यर्थः । वेदेष्वस्योदाहरणानि यथा–

१. “सुविज्ञानं चिकितुषे जनाय सच्चाऽसच्च पस्पृधाते ।’(ऋग्वेद, ७/१०४/१२)

(मन्त्रेऽस्मिन् महर्षिणा सत्याऽसत्यवचनयोः या पतिस्पर्धाऽस्ति, तस्या निर्देशेन समं सत्यवचनम् ऋजु भवतीत्युक्त्वा सत्यभाषणं सोमोऽववतीत्यसत्यवचनं हिनस्तीति चादिशत्)

२. “युवा देवास्त्रय एकादश सत्याः सत्यस्य ददृशे पुरस्तात् ।’(ऋग्वेद, ८/५७/२)

(सूक्तेऽस्मिनिदमुक्तं यत् त्रयस्त्रिंशद्देवाः सत्यस्वरुपाः, यतस्तेऽक्ष्णोः पुरतः सत्यं ददृशिरे । अतस्तदन्तर्गतौ अश्विनावपि सत्यौ स्तः)

३. “सत्यं इद् वा उ तं वयमिन्द्रं स्तवाम, नाऽनृतम् ।’ (ऋग्वेद, ८/६२/१२)

(वयम् इन्द्रं यत् स्तुमस्तत् सत्यं, नाऽनृतम्)

४. “ऋतं शंसन्त ऋजु दीध्याना दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः ।

विप्रं पदमंगिरसो दधाना यज्ञस्य धाम प्रथमं मनंत ॥’ (ऋग्वेद, १०/६७/२)

५. “अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि । तच्छकेयं तन्मे राद्ध्यताम् ।

इद महमनृतात्सत्यमुपैमि । (अत्र ‘व्रत’ शब्दा वैदिककर्मणः द्योतकः। **धर्म–कर्म** शब्दौ अस्य पर्यायौ स्तः ।)

(ऋतस्य सत्यस्य पालका एव ऋतं तरन्ति, नतु अनृतस्य । अनृतस्य वक्तारोऽन्धाः वा बधिराः भवन्ति । यथा–

“अपानक्षासो बधिरा अहासत, ऋतस्य पन्थानं न तरन्ति दुष्कृतः।”(ऋग्वेद,९/७३/६)

अथर्ववेद इदमुद्घोषयति यत् पृथ्वीमिमां बृहत् सत्य- ऋत- उग्रतप- यज्ञ- ब्रह्मादयः (वेद) धारयन्तीति । यथा–"**सत्यं बृहदृतमुग्रं दीक्षा तपो ब्रह्म यज्ञः पृथ्वीं धारयन्ति ॥**' (अथर्ववेद, १२/१/१)

शतपथब्राह्मणमतानुसारं सत्यवदनेन दिव्यत्वप्राप्तिर्भवति, तथाऽनृतवदनेन मर्त्यत्वप्राप्तिर्भवति । अपरं च जगति मनुष्याः सत्यमेव विश्वसंति । तत्त्वसाक्षात्कारसमर्थं चक्षुः सत्यमेव । यथा–"**द्वयं वा इदं न तृतीयमस्ति । सत्यञ्चैवाऽनृतञ्च । सत्यमेव देवा अनृतं मनुष्याः । 'इदमहमनृतात् सत्यमुपैमि' तन्मनुष्येभ्यो देवानुपैति ॥** (शतपथब्राह्मणम्,१/१/३-४) अयमपि मन्त्रः परमर्थवान्, यथा– "**सत्यं वै चक्षुः । तस्माद् यदिदानीं द्वौ विवदमानौ एयाताम्, अहमदर्शमहमश्रौषमिति । य एवं ब्रूयात् अहमदर्शमिति तस्मा एव श्रद्दध्यात् । तदेवैतत्समर्थयति ।**"

तैतिरीयोपनिषदि गुरुकुलात्समावर्तमानं विद्याव्रतस्नातकं भगवान् वेद अनुशास्ति :–"**सत्यं वद । धर्मं चर ॥**" इति । "**सत्यान्न प्रमदितव्यम् ।**"; "**धर्मान्न प्रमदितव्यम् ।**" इति च । (तैतिरीयोपनिषद,प्र.प्र) "**सत्यं परं परं सत्यं सत्येन न सुवर्गाल्लोकच्च्यवन्ते कदाचन सतांहि सत्यं तस्मात्सत्ये रमन्ते ॥**" (तै.उ.)

वैदिकवाङ्मये धर्मस्तु संसारस्य प्रतिष्ठारुपको द्योतितः । यथा–"**धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा । लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति । धर्मेण पापमनुदति । धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितम् । तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति ।**" (तै.उ.)

अनेनेदं स्पष्टं भवति यत् वेदानां संस्कृतिः सत्य-धर्माश्रिताऽसीत् । किं बहूना, सृष्ट्युत्पत्तिक्रमे ब्रह्म चतुरो वर्णान् सृष्ट्वाऽपि विभूतियुक्तं कर्म कर्तुं न प्राभवत् । अतः श्रेयस्करं धर्मम् असृजत् । धर्मोऽयं क्षत्रियस्याऽपि नियन्ता । तस्मात् धर्मात् परं एतस्मिन् सृष्टौ किञ्चिदपि न विद्यते । लोके 'सत्यमेव धर्मः' इति कथ्यते । अत एव सत्यं वदन्तं नरं जना धार्मिकं वदन्ति । तद्वदेव धर्मं कुर्वन्तं दृष्ट्वा सत्यमाचरतीति मन्यन्ते । यतो हि सत्य-धर्मौ द्वावपि धर्मरुपौ, तयोर्न भेदः।

इदानीं **रामायणस्य** धर्मसम्बन्धिदृष्टिं पश्यामः । **वाल्मीकिरामायणेऽपि सत्य-धर्मयोः महती चर्चाऽस्ति** । **अयोध्याकाण्डे** नवाधिकैकशततमे सर्गे सत्यमभिलक्ष्य प्रोक्तम्महर्षिणा-

"सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये धर्मस्सदाश्रितः ।
सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम् ॥
ऋषयश्चैव देवाश्च सत्यमेव हि मेनिरे ।
सत्यवादी च लोकेऽस्मिन् परं गच्छतिचाक्षयम् ॥[१]"

इदमनेन स्पष्टं भवति यत् वेदोक्तो धर्मो यो दान-याग-होम-तपादिरुपः स सत्यपालनेन सार्थको भवति । वेदस्य धर्मे यद् अखण्डितं प्रामाण्यं तदपि सत्यमूलकमेव । सृष्टि-स्थिति-लयकारक ईश्वरोऽपि सत्यस्वरुप एव । धर्मोऽपि सदा सत्याऽश्रितो भवति । असत्यमूलको धर्माभास एव, न तु धर्मः । धर्मस्याधारभूतत्वेन ईश्वररुपत्वेन च सत्यस्याऽयं महिमा वेदप्रतिपादितः । सत्यस्य विषये न मतभेदो दृश्यते । ऋषय एव न, अपितु स्वर्गाधिष्ठिताः देवा अपि सत्यस्य

१. वाल्मीकिरामायणम् सर्ग-१०९

महिमानं निर्द्वन्द्वं स्वीकृतवन्तः । सत्यस्य सत्यमूलकधर्मस्य सेवनेन मनुष्यो यदक्षरं परतत्त्वं प्राप्नोति तेन सह सायुज्यं यातीति वैदिकमतम् ।

सत्यस्य व्रतमिदं न केवलं व्यक्तिगतजीवने एवाऽपितु सामाजिके पारिवारिके च जीवने राजनीत्यामापि परिपाल्यं भवति । एतस्य सुन्दरमुदाहरणं मिलति **अयोध्याकाण्डस्य** अष्टाधिकैकशततमसर्गे । तत्र भगवान् श्रीरामो भणति यथा–

"सत्यमेवानृशंसंच राजवृत्तं सनातन ।

तस्मात्सत्यात्मकं राज्यं सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः ॥[१]"

श्रीरामः राज्यशासने सत्यस्य उपेक्षया जायमानम् अनर्थमपि निर्दिशन् वदति–

"कामवृत्तोन्वयं लोकः कृत्स्नस्समुपवर्तते ।

यद्वृतास्सन्ति राजानस्तद्वृत्तास्सन्ति हि प्रजाः ॥[२]"

श्रुतयः मानवजीवनस्य परमं प्रयोजनं सत्योपलब्धिरेव निर्दिशन्ति । ज्ञान–विज्ञानयोः मुख्यं प्रयोजनमपि सत्योपलब्धिरेवाऽस्ति ।

सृष्ट्यारम्भात् समस्तविश्वेस्मिन् सत्योपलब्ध्यर्थमेव मानवोऽन्विष्यन्नुपगतः । न केवलम् आध्यात्मिकशास्त्राणामेवाऽयं प्रयत्नः, किन्तु भौतिकशास्त्राणामपि । इदं सत्यव्रतं मानवस्त्रिकरणैर्यदा पालयितुं शक्नोति तदा अस्मिल्लोके परलोके च कृतकृत्यो भवति । सत्यस्य पालनेन धर्माचरणेन च जगति सुख–शान्ती प्रतिष्ठिते

१. वाल्मीकिरामायणम् २/१०८/१०
२. वाल्मीकिरामायणम् २/१०८/९

भवतः । सत्य–धर्मयोः पालनेन मनुष्यस्स्वं चित्तं निर्मलं कर्तुं शक्नोति । अत एव रामायणे **युद्धकाण्डस्य** षड्चत्वारिंशत् तमे सर्गे स्पष्टम् उद्घोषितं यत्–

"सत्यधर्माभिरक्तानां नास्ति मृत्युकृतं भयम् ॥[१]"

(यः सत्य–धर्मयोः पालनं करोति स मृत्युकृतं भयम् अपसारयितुं शक्नोति ।)

समाजस्य सुव्यस्थायै धर्मपालनमनिवार्यम् । यत्र जनाः स्व–स्व धर्मं न पालयन्ति, स समाजः निश्चितं विनाशं प्रतिगच्छति । अत एव धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठादायक इति वेदोपदिष्टम् । लोके जन्मप्राप्त्यनन्तरं सर्वेणाऽपि मनुष्येण विविधाः धर्माः पालनीया भवन्ति । स यस्मिन् परिवारे संजातस्तस्य परिवारस्य विषये, यस्मिन्देशे समुत्पन्नस्तस्य विषये, येतु जना स्तस्मिन्निर्भरा स्तेषां विषये, येन शासनेन तस्य लोके सुस्थितिः कल्पिता, तस्य राज्यशासनस्य [सर्वकारस्य] विषये च, सर्वेणापि मनुष्येण, स्व–स्वधर्मः सत्यनिष्ठया पालनीयो भवति । यदि काऽपि स्वस्य विषये नियतानां कर्तव्यानां पालनविषये छलमथवाऽलसतां करोति, तदा समाजस्याथवा परिवारस्य नोचेद्देशस्यैव तस्य कारणान्महति हानिर्भवति । अत एव रामेण सर्वेणापि मनुष्येण स्वपरिवारस्य, देशस्य, समाजस्य च विषये, यानि–यानि कर्माणि कर्तव्यत्वेन शास्त्रेण प्रतिपादितानि, तेषां पालनविषये, जागरुकेण, निष्ठावता च भवितव्यमिति मुक्तस्वरेण उद्घोषितम् । इत्थं वेदरामायणयो धर्मविषये न कश्चन भेदः, किन्तु वेदोपदिष्टधर्ममेव साधारणजनानाम् अवबोधनाय महर्षिणा वाल्मीकिरामायणद्वारा चरित्रमाध्यमेन प्रस्तुतः ॥

---

१. वाल्मीकिरामायणम् ६/४६/३४

(ख) "स्मृतिरामायणयोः धर्मः"

स्मृतयः नाम धर्मसंहिता । स्मृतिशब्दस्यार्थो वेदस्य स्मरणं चिन्तनञ्चास्ति, यथा "स्मरन्ति वेदमनया स्मृतिः । अपरं वेदवाङ्मयात् पृथक् ग्रन्थाः यथा पाणिनि-श्रौत-गृह्य-धर्मसूत्र-मन्वादिभिरन्यग्रन्थैः सह सम्बन्धोऽस्ति, किन्तु संकिणार्थदृष्ट्या स्मृतिधर्मशास्त्रयोरर्थ समानमेव । उक्तञ्च मनुस्मृत्यां -"श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ।[१]"

वशिष्ठस्मृत्यनुसारं स्मृतयः धर्मस्य उपादानत्वेन स्वीकृताः । स्मृतीनाम्(धर्म) अभावे शिष्टजनानाम् आचरणमेव प्रमाणभूतं मन्तव्यम् । यथा-**"श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मः तदलाभे शिष्टाचारः प्रमाणम्।**[२]" इमे स्मृतय एव कस्मिंश्चित्काले धर्मशास्त्रत्वेन स्थिताः स्युः , दक्षस्मृत्यां स्पष्टमुल्लिखितमस्ति यत् दक्षप्रजापतिना ब्रह्मचारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ, तथा च सन्यासाश्रमाणाङ्कृते धर्मशास्त्रं लिखितम् ।

अस्त्वयमेव निष्कर्षः यत् स्मृतीनामपराभिधानम् धर्मशास्त्रमेव । इमे सर्वदा धर्मविषयकं मार्गदर्शनं कुर्वन्ति । नास्त्यत्र कश्चन विशेषभेदः स्मृतिरामायणयोः। वस्तुतः श्रुतिप्रतिपादितधर्मस्य स्मृतिसु विस्तारो वर्तते । स्मृतिसु यत् धर्मप्रतिपादनमस्ति तदुपदेशात्मकं वर्तते किन्तु रामायणे धर्मोपदेशापेक्षया धर्माचरणं प्रतिपादितमस्ति । इदानीं "स्मृतिरामायणयोः धर्म" इत्यस्मिन् विषये प्रथमन्तु स्मृतीनां प्रतिपाद्यविषयान् पश्यामः ।

---

१. मनुस्मृतिः २/१०

२. वशिष्ठस्मृतिः १/३-४

"याज्ञवल्क्यस्मृतिरामायणयोः धर्मतुलना"

स्मृतिरियं मुख्यतया आचार–व्यवहार–प्रायश्चित्तेषु विभक्ता । महर्षियाज्ञवल्क्यः आरम्भे एव लिलेख यत् आत्मदर्शनं, सर्वत्राऽत्मबुद्धिः वा भगवद् बुद्धिरेव परमो धर्मः एवं धर्मसाधनरुपेण योगज्ञानं प्रधानम् । यथा–

'अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ।[१]'

वाल्मीकिरामायणेऽपि योगः नाम इन्द्रियनिग्रहमभिलक्ष्य एतदेवोक्तं **अयोध्याकाण्डस्य नवदशसर्गस्य** पञ्चत्रिंशात्मके श्लोके –

"इन्द्रियाणि निगृह्य च ।[२]"

मानवानुद्दिश्य याज्ञवल्क्यस्मृत्याम् धर्मस्य बहुसुन्दरं लक्षणं प्रदर्शितमस्ति –

"अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

दानं दमो दयाक्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥[३]"

अर्थात् मनसा–वाचा–कर्मणा च सर्वपरकारेण हिंसाराहित्यं, यथार्थभाषणम्, अचौर्यम्, पावित्र्यम्, इन्द्रियनिग्रहः, दानम्, दमः, सर्वभूतेषु दया, सर्वथाक्रोधत्यागश्च सर्वेभ्यो धर्मसाधनम् अस्ति । महर्षियाज्ञवल्क्येनोपदिष्टं यत् सदा धर्माचरणं करणीयं, अधर्ममार्गं परिहर्तव्यं, लोकविरुद्धं च न व्यवहर्तव्यमिति ।

अत्र **वाल्मीकिरामायणे अयोध्याकाण्डे** महर्षिणा पातकानि कर्माणि उद्दिश्य उक्तं यत्–

---

१. याज्ञवल्क्यस्मृतिः/आचा०/८

२. वाल्मीकिरामायणम् २/१९/३५

३. याज्ञवल्क्यस्मृतिः/आचा०/१२२

"कायेन कुरुते पापं मनसा सम्प्रधार्य तत् ।

अनृतं जिह्वया चाह त्रिविधं कर्मपातकम् ॥[1]"

रामायणस्य स्पष्टमतमस्ति यत् कर्मत्रयम् पातकम् भवति तत्र प्रथमं मनसि पापस्य अवधारणम्, द्वितीयं वाण्या अनृतसम्भाषणम् तथा च तृतीयं शरीरमाध्यमेन तत् पापस्य कार्यरुपे परिणतिः । अत एव याज्ञवल्क्यस्मृत्यामप्युक्तं यत्–

"कर्मणा मनसा वाचा यत्नाद्धर्मं समाचरेत् ।

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु ॥[2]"

याज्ञवल्क्यस्मृत्यां **राजधर्मप्रकरणे** राजासम्बन्धिकर्तव्यानि प्रोक्तानि तथा राज्यसंचालनाय दण्डविधानं सूचितम् । ब्राह्मणानां सम्मानं तथा च प्रजारक्षणं राज्ञः मुख्यकर्तव्यं प्रकीर्तितम् । यथा–

"नातः परतरो धर्मो नृपाणां यद्रणार्जितम् ।

विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्चाभयं सदा ॥[3]"

भगवान् श्रीरामः ब्राह्मणानां प्रजायाश्च हितैषी आसीत् इत्यस्य सुन्दरमुदाहरणम् **अयोध्याकाण्डस्य षट्चत्वारिंशतमे** सर्गोऽस्ति यदा श्रीरामो वनं गच्छति तस्मिन काले प्रजायाः रामं प्रति श्रद्धायाः करुणचित्रं महर्षिणा

---

१. वाल्मीकिरामायणम् २/१०९/२१

२. याज्ञवल्क्यस्मृतिः/आचा०/१५६

३. याज्ञवल्क्यस्मृतिः/आचा०/३२३

प्रदर्शितमस्ति; तथा श्रीरामस्य अयोध्यावासीनां प्रति स्नेहम् अपि वाल्मीकिना चित्रितम् । यथा–

"द्विजातीन् हि पदातींस्तान् रामश्चारित्रवत्सलः ।

न शशाक धृणाचक्षुः परिमोक्तुं रथेन सः ॥[1]"

भगवतः श्रीरामस्य चारित्र्ये वात्सल्यगुणानां प्रधानता एव आसीत् यत् ते रथमारुह्य सहगम्यमानान् ब्राह्मणान् पृष्ठे त्यक्तुं न शक्त अतः प्रलपतो द्विजान् अवेक्ष्य सहसा रामो रथाद् अवततार अतः । अर्थात् याज्ञवल्क्यस्मृत्यां यद् राज्ञः दायित्वमुद्घोषितं तत् सर्वं श्रीरामे सुसंगतं भवति ।

"ब्राह्मणेषु क्षमी स्निग्धेष्वजिह्मः क्रोधनोऽरिषु ।

स्याद्राजा भृत्यवर्गेषु प्रजासु च यथा पिता ॥[2]

राज्ञा अतिसावधानतया स्वं प्रजासेवकं मत्वा धर्ममर्यादापूर्वकं राज्यसञ्चालनं विधातव्यम् ।

याज्ञवल्क्यस्मृतेः व्यवहाराध्याये हिन्दुधर्मशास्त्राणां नियमाः विस्तरेण वर्णिताः । यथा न्यायालादीनां व्यवस्था, दण्डविधानं, राज्ये शान्तिस्थापनं, साक्षीणां प्रकाराः, ऋण–आदान–प्रदानस्य प्रक्रिया, क्रय–विक्रयनियमाः एवं चौर्यादीनां कर्मणां दण्डविधिश्च वर्णिताः ।

---

१. वाल्मीकिरामायणम् २/४६/१९

२. याज्ञवल्क्यस्मृतिः/आचा०/३३८

अयोध्याकाण्डे राज्ञे प्रजायाः रक्षणं धर्मेण कर्तव्यमिति सूचितम् । यथा–

"रक्ष्या हि राजा धर्मेण सर्वे विषयवासिनः ।[१]"

याज्ञवल्क्येन मानवदेहस्य नश्वरतां प्रदर्श्य उक्तं यत् देहोऽयं जलतरङ्गवत् क्षणभङ्गुरः । नास्य विश्वासो कर्तव्यः । अतः संसारस्य केष्वपि पदार्थेषु वस्तुषु वा प्राणिषु स्थिरतायाः वा स्थायित्वस्य भावः मूर्खतेति । इदं पञ्चभौतिकं शरीरं निश्चितं पञ्चतत्त्वेषु विलीयते एव । मृत्युस्तु अबाधसत्यमेव । अतः तस्य शोकः नैव कर्तव्यः, अपितु मृतस्य उद्धारार्थं यथाशक्यं तर्पणं, पिण्डदानम् एवं श्राद्धादिधर्मक्रियानामाचरणं सम्पादनीयम् ।

"अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ।[२]"

एतदेवाभिलक्ष्य **रामायणे** वाल्मीकिना मृत्युविषये कथितम् । यथा–

"तमापन्नः कथं शोचेद् यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ।[३]

महर्षियाज्ञवल्क्येन स्वस्मृतौ स्थाने स्थाने यज्ञदान–स्वाध्याय–सदाचार–अहिंसादीनां सर्वधर्माणां च प्रशंशा कृता । तदनुकूलमाचरणमनुमोदितम् । प्रारम्भे एव महर्षिणा योगसाधनया परमात्मसाक्षात्कारः प्रधानो धर्मः प्रकिर्तितः । यथा–

"ध्यानयोगेन सम्पश्येत् सूक्ष्म आत्मात्मनि स्थितः ।[४]

योगसाधनया परमतत्त्वं संप्राप्य जीवेन क्रमशः जीवन्मुक्तिः, विदेहमुक्तिः, कैवल्यञ्च प्राप्यते । इत्यलमतिविस्तरेण ।

---

१. वाल्मीकिरामायणम् २/१००/४८
२. याज्ञवल्क्यस्मृतिः/प्राय०/ ११
३. वाल्मीकिरामायणम् २/१०५/३०
४. याज्ञवल्क्यस्मृतिः/प्राय०/६४

"पराशरस्मृतिरामायणयोः धर्मतुलना"

पराशरस्मृतेः रचयिता महर्षिपराशरोऽस्ति । महर्षिपराशरः धर्माचरणमेव परमकलयाणकरं मन्यते स्म । यथा–

"धर्म एव कृतः श्रेयानिहलोके परत्र च ।

तस्माद्धि परमं नास्ति यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥[1]

इत्थं धर्माचरणमेव परमकर्तव्यमनुमतम् । धर्ममार्गेण उपार्जितं द्रव्यं हितकरम् एवम् अधर्मोपार्जितं द्रव्यं धिक्कारयुक्तमुपलक्षितम् । अस्मिन् संसारे धनेच्छायै शाश्वतधर्मस्य त्यागो नैव कर्तव्यः । एतदेव रामायणस्य किष्किन्धाकाण्डस्य नवमे सर्गेऽप्युक्तं वाल्मीकिना । यथा–

"धर्मादर्थः प्रभवति धर्मात्प्रभवते सुखम् ।

धर्मेण लभते सर्वं धर्मसारमिदं जगत् ॥[2]

महर्षिपराशरविरचितपराशरस्मृतिः सर्वस्मृतिसु विशिष्टं स्थानं विदधाति । महर्षिपराशरः युगद्रष्टा महात्माऽसीत् । स्मृत्यामस्यां चतुर्णां युगानां धर्मव्यवस्था विशेषरुपेण वर्णिता । तत्र सविशेषं कलिधर्माणां वर्णनमस्ति । शक्तेः वृद्धिर्वा हानिः युगानुसारं भवति । अतः चतुर्षु युगेषु मनुष्याणां धर्माचरणविधयः विविधाः आसन् । यथा– सत्ययुगे जनाः विशेषशक्तियुताः आसन्, अतस्तस्मिन् काले तपः एव

---

१. महा०शान्ति०२९०/६

२. वाल्मीकिरामायणम् ३/९/३०

धर्मः आसीत् । त्रेतायुगे ज्ञानधर्मयोः प्रामुख्यं, द्वापरयुगे यज्ञ–यागादीनामनुष्ठानं धर्मः एवं कलियुगे दानमेव धर्मः मतः । यथा–

"तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।

द्वापरे यज्ञमित्युचुर्दानमेकं कलौ युगे ॥[१]"

सर्वेषु युगेषु विविधाः धर्मचिन्तकाः विख्याताः सञ्जाताः । तेषु कलियुगे – महर्षिपराशरः धर्मविषये प्रख्यातः आसीत् ।

महर्षिपराशरस्य स्पष्टमभिमतं यत् आचार–विचाराणां पालनमेव प्रधानो धर्मः। व्यवहारे धर्मपालनमावश्यकं, केवलं वाचिकं धर्मकथनं निष्फलमिति । यथा–

"चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्मपालकः ।

आचारभ्रष्टदेहानां भवेद्धर्मः पराङ्मुखः ॥[२]"

एतदेव वाल्मीकिना **रामायणे अयोध्याकाकाण्डे** निगदितम् । यथा –

"निर्मर्यादस्तु पुरूषः पापाचारसमन्वितः ।

मानं न लभते सत्सु भिन्नचारित्रदर्शनः ॥[३]"

रामायणस्य स्पष्टमतमस्ति यत् यो जनः मर्यादारहितमाचरणं करोति वा पापयुक्तमाचरणं करोति, स कदापि समाजे मानं न प्राप्नोति । कारणं तस्य भिन्नचारित्र्यं दृश्यते । सभ्यसमाजः सर्वदा सुचारित्र्यमेव स्वीकरोति । अत्र पराशरस्य या धर्मविषयिकी अवधारणा अस्ति, सा रामायणे वाल्मीकिनाऽपि प्रतिपादितैव । अतः नाऽनयोर्कश्चन भेदः ।

---

१. पराशरस्मृतिः १/२३

२. पराशरस्मृतिः १/३७

३. वाल्मीकिरामायणम् २/१०९/३

"दक्षस्मृतिरामायणयोः धर्मः"

प्राचिनस्मृतिसु दक्षस्मृतिः अतिमहत्त्वशीला । अस्याः रचयिता प्रजापतिदक्षोऽस्ति । दक्षः ब्रह्मणः मानसपुत्रोऽस्ति । प्रजापतिः उपदिशति– गृहस्थाश्रमः अन्यत्रयाणाम् आश्रमाणां जनयिताऽस्ति । अतः आश्रमोऽयं अन्याऽश्रमाणामाधारः आश्रयश्च । तदर्थमेव गृहस्थो जनः **"ज्येष्ठाश्रमी"** कथ्यते । गृहस्थाश्रमे यज्ञ–दान–अतिथिसेवादिभिः सर्वजीवानां यापनं भवति ।

इत्थमेव **रामायणेऽपि अयोध्याकाण्डस्य** षडाधिकशततमे सर्गे गृहस्थाश्रमस्य महती प्रशंसा कृता वर्तते । यथा–

"चतुर्णामाश्रमाणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमुत्तमम् ।

आहुर्धर्मज्ञ धर्मज्ञास्तं कथं त्यक्तुमर्हसि ॥[१]"

महर्षिवाल्मीकिः कथयति यत् चतुर्षु आश्रमेषु गृहस्थाश्रमः श्रेष्ठः । तेनैव अन्याश्रमाणां प्रादुर्भावः भवितुमर्हति ।

प्रजापतिः स्वस्मृत्यां 'नव–नवक' प्रकरणे गृहस्थैः आचरणीयानि नवकर्तव्यानि उल्लिखितवान् । गृहस्थेभ्यः अतिथिसेवा प्रधानो धर्मः । अतः सर्वप्रथमं प्रजापतिः अतिथिसेवा प्रधानेति मत्वा तद्विषये नवोपदेशानुपदिशति । तद्वदेव नवेतराणि कर्तव्यान्यपि बोधितानि । तद्यथा–

"नवेतराणि कर्तव्यानि"-

---

१. वाल्मीकिरामायणम् २/१०९/२२

(१) अभ्यागतेभ्यः स्थानम् (२) जलप्रदानम् (३) आसनम् (४) पादशुद्धिकरणम् (५) अभ्यङ्गदानम् (६) आश्रयदानम् (७) शय्या (८) यथायोग्यं सुभोज्यभोजनम् (९) जलमृत्तिका च ।

एतत्सर्वं सधार्मिकव्यवहारकौशल्यमस्ति । किन्तु रामायणकालिना जनास्तु व्यवहारकुशला आसन् एव; तस्य सुन्दरम् चित्रणं प्राप्यते **बालकाण्डस्य** सप्तमे सर्गे । तत्र महर्षिणा लिखितं यत् –

"कुशला व्यवहारेषु"(वा०रा०१/७/१०)

गृहस्थैः प्रतिदिनं प्रातःस्नानं करणीयं, यतो हि नवद्वारयुतमिदं शरीरमतीव मलिनम् । नवद्वारैः नित्यं मालिन्यं जायते, अतः स्नानेनैव पुनः शुद्धिः भवितुमर्हति। स्नानरहितेन अपवित्र्यशरीरेण जप-होम-अनुष्ठानानि नैव कर्तव्यानीति ।

त्रिकालसन्ध्यावन्दनं गायत्री-जपश्च आवश्यकं कर्म । प्रतिदिनसन्ध्यासेवी पवित्रो भवति । असान्ध्यः धर्माधिकारी न गण्यते । असान्ध्यानां सर्वाणि कर्माणि निष्फलानि भवन्ति । त्रैकालिकसन्ध्यावन्दनं धर्माचरणस्य मुख्यमुपादानमस्ति ।

यथा–

"सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलमश्नुते ॥[१]"

१. दक्षस्मृतिः २/१३-२०

सन्ध्यावन्दनस्य महत्त्वं **रामायणकालेऽपि** आसीत् । इत्यस्य उदाहरणानि अनेकेषु स्थानेषु मिलन्ति । यथा **बालकाण्डे** नवविंशतितमे सर्गे उल्लिखितम् यत्–

"प्रभातकाले चोत्थाय पूर्वां सन्ध्यामुपास्य च ।[१]"

अपरमुदाहरणं प्राप्यते **अयोध्याकाण्डे**, यत्र महर्षिणा प्रोक्तम् यत्–

"पूर्वां सन्ध्यामुपासीनो जजाप सुसमाहितः।[२]

(पोष्यवर्गस्य भरण–पोषणं गृहस्थानां प्रधानो धर्मः–)

प्रजापतिना आश्रितधर्मो विशेषेण वर्णितः । गृहस्थानां कृते आश्रितजनानां (स्वकुटुम्बीनां, सेवकानाञ्च) भरण–पोषणमर्थात् तेषां जीवननिर्वाहप्रबन्धनं प्रमुखधर्मः । तेन ऐहलौकिकं पारलौकिकं च सुखं प्राप्यते । पोष्यवर्गस्य उपेक्षा कादापि नैव कर्तव्या । तेषां पीडनं सदा अधर्मः । यथा–

"भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।
नरकं पीडने चास्य तस्माद्यत्नेन तम् भरेत् ॥[३]"

किञ्च दक्षप्रजापतिना गार्हस्थ्यधर्मो सविशेषः प्रतिपादितः । स्मृत्यामस्यां अतिथिसेवा, दानं , नित्यनैमितिककर्म, पोष्यवर्गस्य निर्वाहप्रबन्धनादिविषयाः उट्टङ्किताः ।

---

१. वाल्मीकिरामायणम् १/२९/३१
२. वाल्मीकिरामायणम् २/६६/
३ दक्षस्मृतिः २/३०–३१

श्रीरामकाले तु तत्रत्या प्रजा गृहस्थधर्मस्य सम्यक्पालनम् कुर्वन्ती आसीत् । इत्यस्य उदाहरणानि पश्यामः । वाल्मीकिरामायणस्य बालकाण्डे इत्यस्य नैकान्युदाहरणानि प्राप्यन्ते । यथा–

"सर्वे नराश्च नार्यश्च धर्मशीलाः सुसंयताः ।

उदिताः शीलवृत्ताभ्यां महर्षय इवामलाः ॥[१]"

तस्मिन् काले जनाः धर्मज्ञा आसन् । अतः तेषां सर्वविधव्यवहारः धर्माधारितमेवासीत् । अयं श्रीरामस्य एव प्रभावो यत् तेषां शासने धर्मस्य कुत्रापि ह्रासः न जातः । इतोऽपि एकं सुन्दरम् उदाहरणम् अस्ति अयोध्यावासीनाम्–

"कामी वा न कदर्यो वा नृशंसः पुरुषः क्वचित् ।

द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नाविद्वान्न न च नास्तिकः ॥

रामायणस्य अयमेवमूलसन्देशः यत् रामादिवत् वर्तितव्यं, न रावणादिवत् । रामायणं पठामश्चेत् प्रतीयते यत् रामस्य चिन्ताऽधिक्यं राज्याभिषेकापेक्षया पितुराज्ञापालनेऽस्ति । दशरथोऽपि कैकेय्यै दत्तवचनात् विमुखो भवितुमर्हति स्म । कौशल्यया न तु दशरथस्य आलोचनां कृतवती न तु कैकेय्याः भर्त्स्ना, तथा नैतदाधारेण रामं वनगमनात् रोधितुं शक्तवती । लक्ष्मणस्य संयमः, हनुमतः बलं, भरतस्य विवेकादितत्त्वानि रामायणस्य समाजस्य प्रदेयानि सन्ति । वस्तुतः अयोध्या तथा लङ्का द्वे विभिन्नसंस्कृत्यौ स्तः । अनयोः द्वयोः सङ्घर्षभूमेर्नाम रामायणम् ।

---

१. वाल्मीकिरामायणम् १/६/९

किन्तु एतद् न विस्मर्तव्यं यत् लङ्कायामपि विभीषणसुषेणादिव्यक्तित्वानि सन्ति; तथा अयोध्यायामपि कैकेयीमन्थरादिनि पात्राणि विद्यमानानि सन्ति । अतः मूल्यानां संस्कृतीनां च कृते भौगोलिकी सीमानिर्धारणम् असम्यगस्ति ।

रामरावणयोर्मध्ये प्रकाशान्धकारयोः सङ्घर्षः अस्ति । यत्र रामः मर्यादायाः तथा चारित्र्यस्य परिपालकः मुल्यवादी अस्ति, तत्रैव रावणः 'स्व' तथा "स्वकीय" इत्येताभ्यां परं किमपि अदर्शमाणो भोगवादी अस्ति । विषयेऽस्मिन् रामस्य भणितिः–

"निर्मयादस्तु पुरुषः पापाचारः समन्वितः ।

मानं न लभते सत्सु भिन्नचारित्र दर्शनः ॥[१]"

अर्थात् मर्यादाच्युतस्था पापाचारे आकण्ठः मनुष्यः सत्पुरुषेसु सन्मानितः न भवति । रामस्य दृष्टौ तदेवादर्शाचरणं विद्यते यत् मूल्यवादीव्यापकसमाजेन अनुमोदितं स्यात् । श्रीराम उपदेशस्य वग्जालापेक्षया चारित्र्यम् अर्थात् प्रत्यक्षसाध्वाचरणस्य पक्षपाती अस्ति । यथा–

"चारित्रमेव व्याख्याति शुचिं वा यदि वाऽशुचिम् ।"

अयमभिप्रायः यत् मनुष्यस्य आचरणमेव तस्य पावन–अपावनान्तरिकव्यक्तित्वस्य निदर्शको भवति । किन्तु एतद्विपरितं त्रैलोक्यवसुभोक्तारावणस्य दर्शनमस्ति । यथा–

"पिब विहर रमस्व भुङ्क्ष्व भोगान् ।[२]"

अर्थात् मदिरापानाधिक्यं कुरू, रमणिभिः विहरतु, रमतु, तथा च जीवनस्य विविधभोगान् आकण्ठं आस्वादयतु ।

---

१. वाल्मीकिरामायणम् २/१०९/३
२. वाल्मीकिरामायणम् ५/२०/३५

इत्थं सङ्घर्षस्य निमित्तकारणं प्रत्यक्षतः सीताहरणम् अवश्यमस्ति, किन्तु वास्तविकसङ्घर्षस्तु भोग-त्याग, अन्याय-न्याय, पाप-पुण्यादिषु मुल्येष्वस्ति ।

रामायणस्य मानवेभ्य अयमेव सन्देशः -

"कर्मभूमिमिमां प्राप्य कर्तव्यं कर्म यच्छुभम् ।[१]"

अर्थात् इमां कर्मभूमिं प्राप्य प्रत्येकमानवस्य कर्तव्यं भवति यत् स आत्म-कल्याणाय तथा लोकोत्कर्षाय च यत्कार्यं स्यात्, तत् निष्पादयेत् ।

शोधप्रबन्धस्य प्रान्ते महर्षिवाल्मीकेः वचः संस्मर्य विरमामि-

"धर्मो हि परमो लोके धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितम् ।[२]"

....अस्तु.....

---

१. वाल्मीकिरामायणम् २/२०५/२८
२. वाल्मीकिरामायणम् २/२१/४१